

§ 0 Hva betyr semantikk?

Semantikk er vitenskapen om betydning.

Dette er en svært vid definisjon. Det er så mangt som kan bety noe, uten å være emne for et semantisk studium. Ring rundt månen betyr snø, og vannmannen i ascendenten betyr fantasi. Slike «tegn» mangler betydning i semantisk forstand fordi de ikke er sendt som signaler - betydningen er ikke tilsiktet. Andre tegn er ikke allmenne nok selv om de sendes bevisst - det å finne et barn svøpt i en krybbe, kunne nok bety en frelser én gang, men ikke hver gang. Og det finnes tegn som oppfyller slike krav, men som ikke bygger på overenskomst. Piler i skilt er naturlige tegn, betydningen gir seg selv, og slike tegn studeres i semiotikk, mens semantikk er knyttet til konvensjonelle tegn. For semantikk er læren om språklig betydning, og et tegn som skal være et språktegn, må være vilkårlig, som de Saussure sier:

Le signe linguistique est arbitraire.

Semantikk er blant annet en del av lingvistikk.

Dette heftet handler om semantikk for visse, ikke for alle typer språk. Det kan sondres mellom to hovedtyper: Kunstige og naturlige språk. Programmeringsspråk er kunstige språk, mens naturlige språk er slike som ikke er skapt men som er oppstått av seg selv. Er notesystemet i musikk et språk, er det et kunstig språk, selv om det delvis består av naturlige tegn. Dette heftet handler om semantikk for verbale naturlige språk, semantikk for døves tegnspråk er ikke med. Et verbalt naturlig språk forekommer i to versjoner: Talespråk og skriftspråk. Norsk har, om en utelater blindes punktskrift, to skriftspråk-varianter og mange talespråkvarianter. For semantikk - som for syntaks og morfologi, men ikke for fonologi - er det lite viktig om en opererer med talespråk eller skriftspråk, forutsatt at skriftspråket er lydbasert, som vår latinske skrift.

Semantikk er den delen av språkvitenskap som beskriver hvordan vi tolker en ytring. Ordet har også en noe annen tolkning: Ses selve språkbeskrivelsen som en modell av språkbeherskelsen, er semantikken den delen av systemet som simulerer tolkning. Og det finnes en tredje betydning: Det et uttrykk betyr, omtales ofte som dets semantikk. Ordet semantikk kan altså bety enten faget som beskriver forholdet mellom uttrykk og innhold, eller et regelverk som forbinder uttrykk og innhold, eller forholdet mellom et uttrykk og dets innhold.

I betydning nummer to er semantikk ideelt sett noe som foregår - er - oppe i hodet: Tolkning, eller semantisk kompetanse, er en tilordning mellom uttrykk og innhold, og som prosedyre er det en toveis prosess. Når vi oppfatter en ytring, oversetter vi fra uttrykk til innhold, og ytrer vi oss selv, skjer det samme i omvendt rekkefølge. Som adressat analyserer vi et uttrykk, og som avsender syntetiserer vi et innhold. Begge deler involverer tolkning, enten vi mottar et signal som vi omsetter til en tanke, eller vi omsetter en tanke til et signal som vi sender.

Selv en fullstendig semantisk beskrivelse vil bare kunne gi et ufullstendig svar på hvordan vi tolker en ytring. Betydningsbegrepet begrenser seg til informasjon og uttaler seg ikke om kommunikasjon. Det er bruksnøytralt. For å vite hva vi skal med informasjonen eller for å vite hva vi vil uttrykke, må vi koble inn en annen komponent: Pragmatikk, læren om hvordan språket brukes. Ta som eksempel:

Kari! Jeg blir sein. Det er fiskekaker i fryseren og poteter fra i går i kjøleskapet. Ola.

Semantisk uttrykker denne inskripsjonen at Ola blir sein, at det er fiskekaker i fryseren og at det er poteter fra dagen før i kjøleskapet - og bare det. Den tolkes riktig hvis Ola og Kari er på det rene med hva som skal til for at den skal være sann. Det er uvesentlig om Ola mener det han skriver og om Kari tror på det, og det er helt uinteressant hvorfor Ola skriver det han skriver og hvordan Kari reagerer på det. Vi vil jo tro at Ola har villet ha Kari til å overveie å steke seg fiskekaker og kokte poteter. Den kommunikative rollen ytringer spiller, er emne for pragmatikk, hvor ytringer ses som handlinger.

Semantikk som fag sikter mot en teori om betydning. Det skal svares på hva et vilkårlig uttrykk betyr. Det er et viktig poeng at dette svaret ikke tar form av en ensyklopedi. For en uinnvidd er det lett å tenke på semantikk som en samling definisjoner av ord, som et oppslagsverk som kan lære en noe nytt. Men semantikken kan aldri fortelle en noe en ikke vet på forhånd - bare klargjøre det en allerede vet. Som språkbrukere har vi alle tilstrekkelig kunnskap om betydningen til språkets uttrykk. Unntak finnes i fagspråk, og det er perifert. I spørreleker finner en ofte spørsmål av typen «Hva vil det si at noe er ... ?» - og rett svar på slike spørsmål er det ikke semantikkens oppgave å gi.

1) Hva betyr «metamorfose»? Forvandling.

Dette er ment å være opplysende, for det skal være mulig å svare feil. Dermed er svaret ikke en betydningsdefinisjon i semantisk forstand, men en oversettelse fra et fremmed- eller fagspråk til norsk. En semantisk definisjon er aldri opplysende.

I et leksikon finner vi illustrasjoner som skal forklare begreper som ikke er allmennt tilgjengelige. Som bildetekst kan vi tenke oss: «Slik ser en prototypisk ut.» Tegningen, eller fotografiet, er en oversettelse av ordet til en annen representasjon. Og i den grad denne oversettelsen er informativ, noe som ligger i situasjonen, er den semantikken uvedkommende. Men leksika foreldes, og noen begreper blir etter hvert hverdagslige, slik at illustrasjonene nå framstår som overflødige, - og glemmer vi at leksikonet er ment å være informativt, da har vi enkeltstående eksempler på semantikk. Illustrasjonen forteller oss ikke noe vi ikke vet på forhånd, men uttrykker en relasjon mellom to kjente størrelser: Et ord og f.eks. en strektegning. Den er intetsigende, men den kan ses som en instans av en teori. Hvis vi finner en måte å generalisere på, f.eks. «alle ord som begynner på «k», svarer til en illustrasjon med bare rette streker», da vil vi ha en slags semantisk regel. En bedre regel ville vi ha om en f.eks. kunne si om en gruppe ord at de bare kan illustreres med en sekvens av tegninger.

Tospråklige ordbøker er ikke intetsigende nok til å være bøker i semantikk, men enspråklige - *dictionaries* - er det i stor utstrekning.

seek *try to find*

Dette er et utsagn som er intetsigende nok til å være semantisk, men det definerer ikke en betydning, det bare avgrenser en. Utsagn som dette har sin berettigelse i semantikk, men strekker ikke til. Betydningen til ett uttrykk relateres til betydningen til et annet. Det som egentlig sies, er:

seek *betyr det samme som* **try to find**

Det er en tese i strukturalistisk semantikk at betydninger bare kan defineres indirekte på denne måten: En betydning er definert gjennom sin plass i systemet - gjennom relasjonene til andre betydninger. Slike definisjoner er, sett under ett, sirkulære.

Det er en utbredt misforståelse at det finnes eksperter som kan slå fast en gang for alle hva som er den presise betydningen av et ord. Det at den presise betydningen finnes, er en illusjon, såfremt det dreier seg om et ord vi alle kjenner og bruker. Det er språkbrukerne som bestemmer hva det betyr, og det kan ingen ta fra dem. Samme hva vi måtte mene med det, uten bevisst å misbruke det, så er det med i det det betyr. Hvis så mye som én språkbruker er uenig i en semantisk regel, så vil den måtte endres straks. Dette er klart forskjellig fra definisjoner på fagspråklige termer, hvor det jo faktisk sitter folk og vet sannheten. Det er ikke slike uttrykk språkvitere studerer, men vanlig språk. Av og til gir noen seg til å behandle dagligspråklige ord som fagspråklige ord, og da beveger de seg over på et annet plan. De melder seg ut av språket, og det kan ofte være nyttig i en argumentasjonssammenheng. Det de gjør, er å finne opp et nytt språk. Og siden det naturlige språket ikke er noe regulert men noe tradert, er det nye språket noe vesensforskjellig.

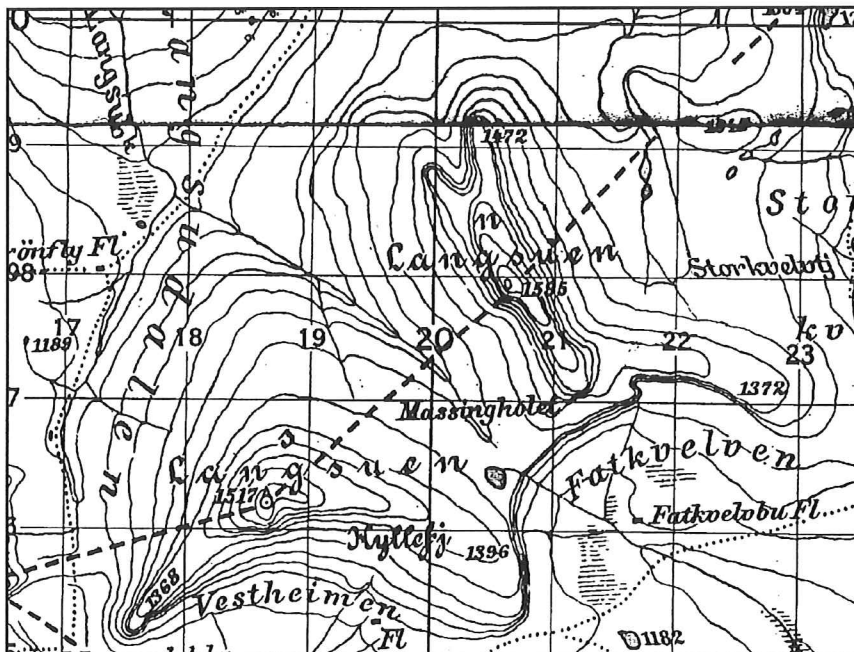
Det er nyttig å trekke en parallell til en naturvitenskap som fysikk. Alle språkbrukere kjenner semantikken forsåvidt som vi forstår språket vårt, og det er parallelt med at alle kjenner fysikken forsåvidt som vi kan forutse hvordan lover virker i praksis. Fysikken kartlegger det vi alle i og for seg vet om hvordan kreftene i naturen virker. Tenk bare på hvor ofte vi skifter stilling ubevisst for å motvirke sentrifugalkraft og treghet når vi står i en buss i fart. Noen har bedre kjennskap enn andre, journalister og håndverkere f.eks. Men vitenskapene har til oppgave å generalisere, abstrahere og forklare.

Nå kan en jo spørre: Når en ikke kan lære noe nytt av semantikk, hva er da vitsen? Når semantikk ikke er å svare på hva ord betyr, hva er det da igjen som semantikk er? Svaret er at visst kan en lære noe nytt av semantikk, men ikke det en vil forvente, og at visst er semantikk å svare på hva ord betyr, men ikke på det planet en vil tro. Det en risikerer å tro, er at semantikk skal normere og ikke beskrive, eller at semantikk skal beskrive en virkelighet som ikke er tilgjengelig. Ingen vil komme på at fysikk skal forandre naturen, og heller ikke at fysikk skal gi oss oppskrift på å koke vann. Vi kan å koke vann, og samme hva fysikken sier, endrer det ingenting på metoden.

På samme måte trenger vi ikke semantikk til å fortelle oss hva ord betyr. Det skal ikke utelukkes at en kan bli mer dreven i bruk av språk gjennom å sysle med semantikk, men det er en ren spin-off-effekt. Det semantikk skal svare på, er altså ikke: Gitt et uttrykk: Hva betyr det, men: Gitt hva et uttrykk betyr: Hva er det? Sagt på en annen måte: Spørsmålet er ikke hva det betyr, men hvordan det betyr det det betyr. Vi kan også si at semantikk studerer hva uttrykk kan og ikke kan bety.

Når en er over på dette planet, blir et annet problem synlig: Når emnet for semantikk først er så abstrakt, må semantikken selv bli svært abstrakt, så abstrakt at det nesten ikke vil være mulig å nå sikker innsikt. I så tynn luft kan en bare gjette, og det kan neppe trekkes konklusjoner. Dette synet har også gjort seg gjeldende i lingvistik. Helt fram til rundt 1970, altså ti år etter den såkalte Chomsky-revolusjonen, var det vanlig å la semantikken ligge. I logikk derimot, der en konsentrerer seg om kunstige språk, har en drevet med semantikk i lang tid, og riktig interessant ble det med Frege for hundre år siden. Det var da logikere med Richard Montague i spissen kom inn i lingvistik, at semantikk for naturlige språk ble en eksakt vitenskap og at semantikk ble tatt alvorlig av lingvister. Denne tjuen år gamle disiplinen er rik på resultater.

For å danne oss et inntrykk av hva vi kan vente oss av betydningsbegrepet, kan vi rette blikket mot et språk som vi kjenner godt men som vi likevel har en avstand til, nemlig topografisk kart. Det er en klar analogi til naturlige språk, selv om parallellen ikke skal strekkes for langt. Kart er symbolikk, kartegn er representasjoner, med andre ord, kart har semantikk. Kart er mer «naturlig», det bygger mindre på konvensjon, enn naturlig språk, symbolikken synes mer direkte og lettere tilgjengelig. Vi vil tro at semantikken for et naturlig språk vil være minst like abstrakt.

Vi legger til å begynne med merke til at kart har syntaks. Vi kan peke på to restriksjoner som gjelder for arrangementet av koter: To koter kan ikke krysse hverandre, og, ingen kote kan ha spiralform - ende i det tomme intet. Slike fenomener er utdefinert av kartet, betydning er udefinert for dem. (I den grad betydning er definert for dem ut fra generell kotesemantikk, vil de vel vise seg å avvike fra en semantisk norm om konsistens.)

Ut over det peker kart ut over seg selv, betydning for kart er ikke kartet selv. Kart er noe med semantikk, og forutsetningen for semantikk er at en har to nivå: Uttrykk og innhold, det som Saussure kalte det som betegner og det som betegnes. Betydning for kart generelt må være noe slikt som en tilordning mellom kart og terreng. Ser en så på den konkrete betydningen til et kart k, et utsnitt, kan en som en hypotese tenke seg at den er det terrenget som kartet er ment å skulle beskrive. Alle kart er jo blitt til, via flyfoto, med utgangspunkt i et eksisterende terreng, som kan kalles kildeterreng.

Denne ideen er for enkel. Kartet har det ved seg - som skiller det fra flyfoto og gir det status som uttrykk i egentlig forstand - at det kan være misvisende. To eksempler: En militærleir vil som regel ikke være gjengitt, i stedet vil det framtre et hvitt felt der detaljer som ellers er å finne i terrenget, mangler. Da vil en neppe kunne si at det hvite feltet betyr kildeterreng, for det kan jo ikke ses av kartet, men finnes kun i virkeligheten. Og, det finnes kart som «lyver», slik at formasjoner framtrer som mer fordelaktige enn de er ut fra en eller annen synsvinkel. Og det er urimelig å si at kartet betyr noe det motsier.

Altså må en revidere hypotesen for hva kartet betyr, til at det betyr det terrenget det faktisk beskriver. Da vil det hvite feltet ikke bety noe som helst, og det lyvende kartet vil bety det terrenget som en som fester lit til det, vil tro er der. Problemet er bare at dét terrenget er vagt, noe en ikke trenger å gå til lyvende kart for å se. Ta et kart som i og for seg er sannferdig i og med at alt det som er der, stemmer med kildeterreng. Poenget er at det ikke er så mye som er der, for kartet beskriver terrenget bare delvis.

Én ting er at det finnes en rekke fenomener i det virkelige terrenget som faller utenfor kartets kompetanseområde, f.eks. tresorten som dominerer i et område. Viktigere er det at kartet til og med på felt der det har et klart ansvar, som topologi, bare gir partiell informasjon. Uansett hvor detaljert det er - hvor liten ekvidistanse det har - vil det alltid være rom for variasjoner mellom to koter, det vil alltid være et visst slingsmonn. Kartet beskriver altså ikke ett terreng, men mange - en mengde av muligheter.

Betydningen til kartet må da defineres som en mengde av terreng - av virkeligheter - mengden av de som faller inn under kartet. Eller, noe som vil si det samme, som en funksjon fra virkeligheter - terreng - til sann eller usann; som en mekanisme som kan si for et hvilket som helst gitt terreng om kartet stemmer med det eller ikke.

Nettopp et slikt betydningsbegrep legges til grunn for setningssemantikk i § 2.